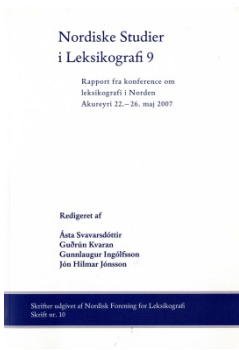

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Från vrångstruppen till fotabjället - Om presentationen av unika konstituenten i Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien	
Forfatter:	Emma Sköldberg	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 9, 2008, s. 421-432 Rapport fra Konference om leksikografi i Norden, Akureyri 22.-26. maj 2007	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

EMMA SKÖLDBERG

Från *vrångstruppen* till *fotabjället*

Om presentationen av unika konstituenten i Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien

The paper presents a study of how unique constituents, by which I mean independent lexemes that occur primarily in a specific phrase, are treated in *Nationalencyklopedins ordbok* (1995–96). I explore aspects of unique constituents including their number, grammatical form when they constitute lemmas, and whether they are possible to define. I also compare how similar words are presented in *Den Danske Ordbog* (2003–2005). The results will be used to achieve a more stringent presentation of the relevant lexemes in the forthcoming *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien*, which is scheduled for release in 2009.

1. Inledning

I svenskan finns det fristående lexikala enheter som företrädesvis förekommer i en viss fras. Ett exempel är substantivet *vrångstrupe*. I Språkbanken, på cirka 100 miljoner ord, används ordet i princip alltid i bestämd form singularis och i uttrycket *sätta ngt i vrångstruppen* ('sätta ngt i halsen'). Ett annat exempel är substantivet *fotabjälle* som nästan uteslutande uppträder inom frasen *från hjässan till fotabjället* ('från det översta av huvudet till fötterna') i ovan nämnda material. Men den här typen av konstruktionsbundna lexikala enheter är självfallet inte unik för svenskan. Ett exempel från danskan är *hornlygte* som är starkt förknippat med uttrycket *en fis i en hornlygte* (jfr *Den Danske Ordbog* 2003–2005). För exempel på sådana ord i bl.a. engelska, tyska, nederländska, se t.ex. Dobrovolskij (1988), Fleischer (1997) och Moon (1998).

I den här artikeln resonerar jag kring den här typen av lexikala enheter och hur vi inom projektet Svenska Akademiens samtidsordböcker arbetar mot att ge dem en mer stringent presentation i kommande *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien* (f.d. *Nationalencyklopedins ordbok* 1995–96). Jag jämför också med hur liknande ord behandlas i *Den Danske Ordbok* (2003–2005). Bland annat diskuterar jag deras antal i den kommande ordboken och huruvida de utgör lemmen eller lexem (dvs. betydelsemoment). Jag resonerar också kring vilken grammatisk form de ska ha när de utgör lemmen och hur det i sin tur påverkar angivelser om aktuella böjningsformer inne i ordboksartiklarna. I viss mån behandlar jag också hur den här typen av lexikala enheter kan definieras. Artikeln avslutas med en kortfattad diskussion.

2. Kortfattad forskningsöversikt

Självständiga lexem som endast uppträder i ett eller några få flerledade uttryck är föga uppmärksammade inom svensk språkvetenskap och mig veterligen finns det ingen svensk etablerad benämning på den typen av ord. Emellertid kallar Fillmore et. al (1988: 506) dem för *unfamiliar pieces* och Nenonen och Niemi (1999) för *idiomatic isolates*. I tysk litteratur benämns de bl.a. *unikale Komponenten* (Burger 1998: 12 m.fl.) och i spanska texter *palabras diacríticas* (Corpas Pastor 1996: 115). (Jfr även termen *unikal* i förteckningen över fraseologisk terminologi i Brink 2006: 50.)¹ Själv har jag valt arbetsnamnet *unika konstituent*er som beteckning för den här typen av fristående och konstruktionsbundna lexikala enheter.

I vissa arbeten, t.ex. Dobrovolskij & Piirainen (1994) samt Fleischer (1997: 40–42) diskuteras de problem som uppträder när man ska avgränsa kategorin unika konstituent. Ruiz Gurillo (1998: 12, 19) m.fl. koncentrerar sig på vilka typer av unika konstituent det finns. Till denna litteratur har också jag själv bidragit (Sköldbberg 2007). En typ är ord med suffix som återgår på äldre kasusformer (jfr Teleman et al. 1999, del 3: 649–650). Till dessa hör bl.a. *andanom* i uttrycket *i andanom* 'för sitt inre'. Dessa konstituent är speciella eftersom de utgörs av en viss ordform hos ord som i sig inte är unika. Formen *andanom* är bestämd dativform av substantivet *ande*, som används i en rad olika kontexter och sålunda inte kan klassificeras som unikt. Kopplingen mellan *andanom* och *ande* torde dock vara okänd för många språkbrukare av idag vilket motiverar att *andanom* utgör ett eget lemma i en samtidsordbok. En annan typ av unika konstituent är lånord från klassiska språk som latin. Ett sådant är adjektivet *magnificus* som uppträder i uttrycket *rector magnificus*, en titel för universitetsrektor. En tredje typ är sådana som uppkommit genom rim och allitteration. Här kan adverbet *huller* i uttrycket *huller om buller* 'utan någon ordning' anföras.

Slutligen resonerar t.ex. Moon (1998: 78–80) kring de fraser som unika konstituent uppträder i. I sin typologi över engelska fasta uttryck har hon avgränsat en särskild grupp, *cranberry collocations*, som innehåller den här typen av lexikala enheter. Svenska unika konstituent återfinns i olika typer av mer eller mindre lexikaliserade fraser. Ett antal sådana utgör ett eller båda led i s.k. *ordpar* (Bendz 1965: 17). Det gäller t.ex. *dus* i prepositionsfrasen *i sus och dus* 'under ständigt festande'. Andra svenska unika konstituent återfinns i mer typiska idiom, t.ex. *hårdhandskarna* i *ta i med hårdhandskarna* 'tillgripa stränga åtgärder'. Vidare kan unika konstituent uppträda i liknelser, som exempelvis *korvspad* i *vara klart som korvspad* 'vara helt klart'. De återfinns också i ordspråk. Exempel på den sista typen är såväl *hjärterum* som *stjärterum* i *finns det hjärterum så finns det stjärterum* med betydelsen 'är man goda vänner så räcker platsen till även om det är trångt'.

1 Jfr också beskrivningen av svenskans *restmorfem*, dvs. bundna rotmorfem som "endast återfinns i ett eller några få avledda eller sammansatta ord" i Teleman et al. (1999, del 1: 218). Ett exempel på ett sådant morfem är *ling-* i *lingon*.

(Se vidare om svenska unika konstituenters ordklassstillhörighet, morfologiska egenskaper och ursprung i Sköldberg 2007.)

3. Material

Genom mitt arbete inom det lexikografiska projektet Svenska Akademiens samtidsordböcker vid Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, har jag tillgång till en databas som ursprungligen är baserad på innehållet i *Nationencyklopedins ordbok* (1995–96; hädanefter NEO) och som nu bearbetas inför den kommande *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien* (hädanefter SO). I NEO finns drygt 600 lemman som anges förekomma i ett speciellt uttryck och därigenom torde kunna klassificeras som unika konstituenters. Den kombinatoriska begränsningen hos de aktuella lemmorna markeras genom olika formella kommentarer, framför allt formuleringen ”i frasen”. Men i NEO finns också andra kommentarer med liknande funktion, t.ex. ”nästan enbart i frasen”, ”endast i ett fåtal uttryck” och ”mest i ett uttryck”. Samtliga sådana uppslagsord har jag excerperat. Bland de excerperade lemmorna finns bland annat **vrångstrupen** (i artikeln anges samtliga lemman med fet stil). Lemmat presenteras på följande vis:

- (1) **vrång`strupen** subst., best. f.
 ORDLED: *vrång-strup-en*
 • i frasen *sätta/få ngt i ~* av misstag få ned ngt i struphuvudet eller luftstrupen med åtföljande host- el. kvävningssattack
 HIST.: sedan 1538; till **vrång** i bet. ’oriktig’

Vidare har jag en förteckning över de närmare 500 ord i *Den Danske Ordbog* (2003–2005; hädanefter DDO) som kombineras med kommentarer som ”kun i uttrycket”, ”kun i uttrykkene”, ”kun i förbindelsen” och ”kun i forbindelserne”.² Ett lemma som följs av en sådan kommentar är **bollemælk**:

- (2) **bollemælk** sb. fk.
kun i udtrykket
ikke stikke op for bollemælk ikke være bange for noget som helst □
De skulle nok få se at, de der håndværkmestre, han stak ikke op for bollemælk
 JaAamu89.

Många av de svenska lexikala enheter som står i fokus här har direkta motsvarigheter i danskan, vilket gör en jämförelse mellan NEO/SO och DDO relevant. Nedan återges exempel på svenska unika konstituenters som har uppenbara motsvarigheter i danskan. Först anges lemmorna och sedan de aktuella fraserna.

- (3) **datt** (*ditt och datt*)   **dat** (*dit og dat*)
fåraklæder (*en ulv i fåraklæder*)   **fåreklæder** (*ulv i fåreklæder*)

² Ett varmt tack till Henrik Lorentzen på Det Danske Sprog- og Litteraturselskab som har låtit mig få ta del av detta material.

giftastankar (<i>gå i giftastankar</i>)	giftetanke (<i>gå i giftetanker</i>)
gordisk (<i>gordisk knut</i>)	gordisk (<i>gordisk knude</i>)
tåls (<i>ge sig till tåls</i>)	tåls (<i>slå sig til tåls</i>)

I artikeln hänvisar jag också till exempel ur olika textkorporusar. För svenskans del har jag använt den redan nämnda Språkbanken vid Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet (<<http://spraakbanken.gu.se/>>) samt Presstext, som är Nordens största pressarkiv (<<http://www.presstext.se/>>). Jag har även granskat andra texter på Internet som jag funnit genom sökmotorn Google (<<http://www.google.se/>>). För att studera danskt språkbruk har Korpus 2000 utnyttjats (<<http://korpus.dsl.dk/korpus2000/indgang.php>>).

4. Unika konstituentier – finns de?

En viktig fråga är om det över huvud taget existerar fristående lexikala enheter som är så konstruktionsbundna att de kan betraktas som unika konstituentier i snäv bemärkelse. Vissa ord, som t.ex. det redan nämnda *vrångstrupe*, används som sagt på ett mycket enhetligt sätt i Språkbanken, dvs. alltid i bestämd form singularis och i frasen *i vrångstrupen*. Nästan alltid föregås frasen av verbet *sätta*. Om man endast tar hänsyn till bruket i Språkbanken torde det sålunda vara berättigat med en kommentar av slaget ”i frasen” i den kommande ordboken. Nedan återges några exempel ur korpusen (samtliga kursiveringar i exemplen är mina egna).

- (4) Falska nyheter i tidningarna lockar fram både skratt och vrede hos läsarna. Det var säkert ett antal läsare i Göteborg som häromåret *satte* frukostkaffet *i vrångstrupen* när de läste sin morgontidning. På bästa nyhetsplats fanns en artikel om att den som har utträtt ur Svenska kyrkan inte kan räkna med att få ledigt från jobbet på söndagar och helgdagar. (GP04)
- (5) Åtskilliga *satte* nog middagskaffet *i vrångstrupen* då de slog på radions luncheko onsdagen den 28 oktober 1981. En ubåt hade snirklat sig långt in i Karlskrona skärgård och satt ohjälpligt på grund mitt i ett svenskt militärt skyddsområde. En ubåt från den sovjetiska krigsflottan! (p06)

Ofta är det en person som sätter kaffet i vrångstrupen när han eller hon tar del av en (för honom eller henne) chockerande nyhet. I det mer omfattande textmaterialet PressText används uttrycket på liknande sätt, men det uppträder också i andra fraser och i obestämd form:

- (6) Sellers har tre olika roller i Kubricks oerhört svarta komedi om det kalla krigets paranoia. Bäst är han som titelfiguren, en rullstolsburen före detta nazistisk forskare vars armprotes hakar upp sig i avslöjande poser. Möjligheten att det skulle kunna ha hänt på riktigt gör att skrattet *fastnar i vrångstrupen*. (PressText)

- (7) En just avsmakad bildtext om Aretha Franklin *sitter* fortfarande *i min vrångstrupe*: ”Hon sjunger med makalös auktoritet, trots att hon fyller femtio år nästa år.” Trots? Varför inte lika gärna ”eftersom”? Eller rentav ”tack vare”? (PressText)

Föga förvånande är det också lätt att finna mindre typiska användningar av substantivet *vrångstrupe* med hjälp av Google. Följande citat (hämtade den 15 augusti 2007) har det gemensamma innehållet att kaffe (förutsätts) sättas i vrångstrupen på grund av någon chockerande nyhet. Men vad gäller formen kan man se att det aktuella ordet ingår i en rad olika konstruktioner. Som synes används det i singularis, pluralis, bestämd och obestämd form:

- (8) ...chocken gjorde att kaffet *blockerade min vrångstrupe*. <<http://namedrop.se/tankefrihet/>>
- (9) Det var nog inte bara på DIs redaktion som kaffetårar *fastnade i vrångstrupar* när Svea hovrätts dom [...] kom på torsdagen. <<http://di.se/Nyheter/?page=%2fAvdelningar%2fArtikel.aspx%3fO%3dIndex%26ArticleID%3d2002%5c04%5c12%5c46811>>
- (10) Varning för kaffe *i vrångstrupen!* <<http://www.canit.se/~per/scen.htm>>
- (11) ” Vilket ramaskri det skulle bli!!!! vad mycke kaffe, som skulle *sättas i vrångstruparna*.” <<http://www.debatten.fi/index.php?topic=1306.60>>

Ordet ingår sålunda i konstruktioner av mycket varierande slag.

Även andra ord, t.ex. *fårakläder* och *kålsupare*, som starkt förknippas med en viss form och en viss kontext, används på ett enhetligt sätt i Språkbanken. Däremot varierar de mer i PressText och i andra texter som man finner på Internet. Det är emellertid komplicerat med språkbruket i dessa senare texter eftersom de är av så olika kvalitet.

Jag har dock kommit fram till att endast ett fåtal av de lemman som följs av kommentaren ”i frasen” i NEO är helt konstruktionsbundna i större svenska textsamlingar. Givetvis kan varken NEO eller den kommande SO återge alla möjliga användningar av ett ord utan de strävar efter att beskriva ett mer typiskt språkbruk. Det är dock vanskligt att i ordboken använda så precisa kommentarer som ”i frasen”, vilken lätt tolkas som att ordet ifråga endast används i en viss fras. Det kan vara lämpligt att uttrycka sig på ett mer försiktigt sätt och i den kommande SO överväger vi därför att mer genomgående använda kommentaren ”främst i uttrycket”.

Förutsättningarna för DDO är annorlunda eftersom den ordboken är baserad på en sluten korpus (se DDO 2003: 53ff.). Det finns lexikala enheter i Korpus 2000, t.ex. *morgenkvisten*, som endast förekommer i en viss form och i en viss konstruktion. När enheter som dessa beskrivs i ordboken kan man givetvis in-

foga kommentarer som ”kun i uttrycket” etc. Men liksom i NEO används kommentarer av detta slag kanske väl frikostigt. Som exempel kan lemmat **krigsstien** nämnas.

- (12) **krigsstien** sb. fk. bf.

[-,sdɪʔən]

kun i uttrycket

være på krigsstien gå el. være i krig • om nordamerikanske indianere □ *apacherne er gået på krigsstien som følge af den amerikanske regerings brudte fredsløfter* Pol98 • (ofø) opføre sig aggressivt og søge konfrontation i en bestemt sag □ (varierer i form) *Så sent som sidste sommer gik kansler Helmut Kohl på krigsstien, fordi han mente, at Kommissionen blandede sig i for meget* EU-kommissionens hj.side 1999.

Artikeln är mycket utförlig, och informationen om uttryckets semantik är klar. Men jag ställer mig frågande till de formangivelser som finns i textavsnittet. Som utgångspunkt tar jag det språkbruk som är belagt i Korpus 2000. När man söker på strängen ”krigsti*” i korpusen, visas sammanlagt nio belägg. I fem av dessa föregås *på krigsstien* av verbet *være*, men i övriga fall föregås prepositionsfrasen av andra verb, t.ex. *bringe* och *drage*. Substantivet förekommer också i obestämd form (i ”den moderne køns-debats krigssti”). För övrigt kan man se att ordboksartikeln innehåller två exempel med formerna ”er gået på krigsstien och ”gick [...] på krigsstien”. I verket konstateras också att när *være på krigsstien* används överfört varierar uttrycket till formen. Ordboksartikeln ger sålunda till viss del motsägande information. Sammanfattningsvis anser jag att den semantiska analys som presenteras är god och att exemplen är väl valda, men att kommentaren ”kun i uttrycket” inte är riktigt rättvisande.

4. Antalet unika konstituenten i SO

Vi har sålunda gått igenom alla unika konstituenten i NEO och det har resulterat i att deras antal i kommande SO är mindre än i föregångaren. För att visa hur vi har arbetat återger jag hur lemmat **hästvæg** presenteras i NEO respektive SO:

- (13) **häs`tvæg** subst., ingen böjning

ORDLED: häst–væg

• i frasen *något/någotning i* ~ ngt som gör ett mycket starkt intryck t.ex. genom att vara mycket stort el. kraftigt; ibl. med negativ biton

HIST.: åtm. sedan 1930-talet; till **væg 4**

- (14) **häs`tvæg** subst., ~en, ~ar [...]

• væg för ridning och hästransporter *gamla ~ar från 1800-talet har iordningställt och används nu som vandringsleder*

* **något i hästvæg** ngt som gör ett mycket starkt intryck t.ex. genom att

vara mycket stort el. kraftigt: *årets nyårsfyrverkeri förväntas bli något i hästväg [...]*

Sammanställningen *hästväg* är i hög grad genomskinlig (jfr Svensén 2004: 81) och det kan tyckas att lexemet inte hör hemma i NEO eftersom ordboksförfattarna, för att begränsa omfånget, har fått vara restriktiva vid urvalet av lemman. Eftersom lexemet ingår i ett idiom, *något/någonting i hästväg*, behandlas det ändå i ordboken. I SO väljer vi att också ange betydelsen 'väg för ridning och hästtransporter' och kompletterar denna med ett syntaktiskt exempel, eftersom lexemet används både bokstavligt och bildligt i korpusarna, även om det huvudsakligen uppträder som en del av idiomet. Därmed blir den här typen av lexikala enheter mer konsekvent behandlade i den kommande ordboken. Som en jämförelse kan presentationen av olika typer av löv i NEO/SO anföras. Det finns många sammansättningar som betecknar olika slags löv (*björklöv, eklöv, lindlöv* etc.) och alla dessa sammansättningar är inte med i ordböckerna eftersom de betraktas som genomskinliga. Ett undantag är *asplöv* som behandlas eftersom substantivet ingår i liknelsen *darra som ett asplöv* 'darra häftigt vanligen på grund av rädsla'. Först anges sålunda den kompositionella betydelsen 'blad av asp' och därefter det fasta uttrycket.

Man kan invända att ordboksanvändaren inte är särskilt betjänt av de bokstavliga och något triviala betydelserna hos sammansättningar som *hästväg* och *asplöv*. De är som sagt föga belagda – åtminstone i skrift. De bildliga betydelserna hos orden kan dock lyftas fram i ordboksartiklarna med hjälp av kommentarer om typisk användning.

I några fall har vi dock bortsett från den kompositionella och genomskinliga betydelsen hos sammansättningen, men angivit en bildlig sådan. Som exempel väljer jag lemmat **guldkalv**. Detta definieras inte i NEO utan i ordboken står det bara att lemmat förekommer i en viss fras, nämligen *dansen kring guldkalven*:

- (15) **gul'dkalv** subst. ~en ~ar
 ORDLED: *guld–kalv-en*
 • i frasen *dansen kring ~en* dyrkan av och begär efter pengar
 HIST.: före 1520; fornsv. *guldkalver*

I de utnyttjade textmaterialen används dock substantivet i olika sammanhang, men det rör sig ändå om den metaforiska betydelsen hos ordet och inte om en konkret kalv tillverkad av guld. I SO väljer vi sålunda att först ge en definition, dvs. 'ngn eller ngt som ger gott ekonomiskt utbyte' följt av ett exempel som illustrerar denna betydelse. Först därefter presenteras idiomet (i form av en hänvisning):

- (16) **gul'dkalv** subst. ~en ~ar
 ORDLED: *guld–kalv-en*

- ngn eller ngt som ger gott ekonomiskt utbyte *den nya spelkonsolen har blivit Nintendos verkliga ~*
- * **dansen kring ~en** se under **dans**
- HIST.: sedan 1400–25 (Heliga Birgittas uppenbarelser): fornsv. *guld-kalver*

Av exemplet framgår också att vi inom projektet har arbetat vidare med datering av ord som är belagda före år 1520 och att SO även kommer att ge information om i vilken text som förstabelägget återfinns.

5. Unika konstituentier som lemman och lexem

Ett stort antal unika konstituentier är egna lemman i NEO/SO (se vidare Svensén 2004: 116ff. om lemmaansättning). Detta gäller t.ex. substantivet *jota* i uttrycket *inte ett jota* 'inte någonting' och adjektivet *lidnersk* i uttrycket *få en lidnersk knäpp* 'drabbas av plötslig klarsyn'. Andra exempel är adverbet *barbacka* (i *rida barbacka* 'rida utan sadel') och verbet *tråda* (i *tråda dansen* '(börja) dansa'). Några av dessa konstituentier är homografa med en eller flera lexikala enheter ur samma eller andra ordklasser. Det gäller t.ex. adverbet *splitter* som återfinns i frasen *splitter ny* ('aldeles ny') och substantivet *splitter* med betydelsen 'små vassa stycken av ngt hårt som slagits sönder'.

Antalet unika konstituentier som utgör egna lexem är mindre i den kommande ordboken än i föregångaren. För att förtydliga återger jag hur valda delar av lemmat *nickel* presenteras i NEO respektive SO:

- (17) **nickel** [...] subst. ~n, äv. nicklet
 ORDLED: *nickl-et*
 1 en silvervit, starkt glänsande, tånj- och smidbar metall som är motståndskraftig mot luft och vatten [...] *nickelallergi; nickellegering* HIST.: sedan 1754; kortform av *kopparnickel*, av ty. *Kupfernichel* [...]
 2 i frasen (*jag har*) *inte ett/en nickel* (*jag har*) inga pengar alls
 HIST.: sedan 1929; se **nickel 1**
- (18) **nickel** [...] subst. ~n, äv. nicklet [...]
 • en silvervit, starkt glänsande, tånj- och smidbar metall som är motståndskraftig mot luft och vatten [...] *nickelallergi; nickellegering*
 * **inte ett nickel** inga pengar alls [...]
 HIST.: sedan 1754; kortform av *kopparnickel, av ty. *Kupfernichel [...]

I SO har vi, med tanke på uttryckets semantik, placerat frasen *inte ett nickel* som idiom under lexemet/betydelsemomentet *nickel1*. Man kan emellertid ifrågasätta hur detta förfarande förhåller sig till den följda lemma-lexemmodellen, som innebär att lexikala enheter med olika stavning, uttal och böjning ska utgöra egna

artiklar (jfr NEO 1995: Inledning). Lexemet *nickel* i *inte ett nickel* är neutralt och följer sålunda inte helt det böjningsmönster som anges i artikelns huvud. Vi anser dock att ordboksanvändarna är betjänta av att finna idiomat *inte ett nickel* under lemmat **nickel** med tanke på idiomets metonymiska koppling till uppslagsordet. Eftersom neutrum anges som alternativform hos lemmat är lösningen inte helt regelvidrig. Man kan också invända att *inte ett nickel* borde placeras under ett eget lemma med tanke på att ämnesordet *nickel*, som behandlas i **nickel** knappast föregås av obestämd artikel. Enligt lemma-lexemmodellen är dock denna skillnad inte lemmaskiljande (jfr t.ex. lemmat **guld** som inkluderar användningar av slaget *hon har vunnit ett guld och två silver*).

6. Lemmats form och böjningsangivelser i artikeln

En annan fråga gäller den grammatiska form som en unik konstituent har när den utgör ett lemma. Om ett substantiv (nästan) bara används i plural, bör pluralformen fungera som lemmaform (Svensén 2004: 128). Om ett substantiv däremot (nästan) bara används i bestämd form, bör istället den bestämda formen vara lemmaform. Svensén tar också upp ord som enbart förekommer i idiom och där alltid står i bestämd form. Som exempel anförs uttrycket *vara i faggorna*. Enligt Svensén brukas inte obestämd form singularis *fagga* (ung. 'klädtrasa') längre och den hör i huvudsak hemma i en historisk ordbok.

Såväl NEO och SO som DDO följer i huvudsak den princip som företräds av Svensén och som beskrivs strax ovan. Nedan återges några substantiviska lemmen i NEO/SO och den grammatiska form de återfinns i. Utöver detta anges hänvisningar till aktuella lemmen i DDO.

(19)	snålskjuts (obestämd form singularis)	(jfr DDO:s bram)
	dövörat (bestämd form singularis)	(jfr DDO:s firetoget)
	rövarhänder (obestämd form pluralis)	(jfr DDO:s listefødder)
	hårdhandskarna (bestämd form pluralis)	(jfr DDO:s spenderbukser)

Men NEO är inte helt konsekvent på denna punkt och därför har vi ändrat den grammatiska formen hos vissa lemmen inför SO. Detta gäller t.ex. lemmat **fotabjälle** (i frasen *från hjässan till fotabjället* 'från det översta av huvudet till fötterna') som i SO får bestämd form, dvs. **fotabjället**. På liknande har vi ersatt **målro** (i *hålla målron vid makt* 'hålla samtalet i gång') med **målron** och **geniknöl** (i *gnugga geniknölarna* 'göra en intellektuell ansträngning') med **geniknölarna**.

För danskans del råder stor överensstämmelse mellan bruket i Korpus 2000 och lemmats grammatiska form i DDO. Vad jag kan se finns det bara några få undantag och det är t.ex. lemmat **spenderbukser** med kommentaren "kun i uttrycket" *have spenderbukserne på*. Substantivet ifråga uppträder företrädesvis i bestämd form pluralis i korpusen. Vidare anger ordboken att det endast uppträder i en viss

konstruktion och om man hade varit helt konsekvent i verket hade det framgått av lemmats form.

Den lemmaform som väljs påverkar i sin tur böjningsangivelserna i artikeln. När ett visst ord (nästan) enbart förekommer i grundform och man valt denna form som lemmaform, följs den i NEO/SO av kommentaren ”ingen böjning”. Det gäller t.ex. lemmat som **kreti** (i *kreti och pleti* ’personer av blandad, huvudsakligen lägre, social ställning’) och **pin** (i *på pin kiv* ’bara för att retas’). I DDO har man valt en annan lösning. När lemmat står i grundform och ingen böjning är aktuell, ges ingen information om böjning alls i artikeln (se t.ex. **baglås** och **talefod**). Däremot ser det ut på liknande sätt NEO/SO respektive DDO när lemmat står i bestämd form och/eller i pluralis. Lemmat **bättringsvägen** har böjningsinformationen ”bestämd form”. Lemmat **låtanden** följs av kommentaren ”pluralis” och **arbetstagen** av ”bestämd form pluralis”. (Se även t.ex. DDO:s lemmat **baduljen** och **fåreklæder**.)

Men som jag redan visat varierar språkbruket, framför allt i de större korpusarna, och det påverkar givetvis också den böjningsinformation som ges. Ibland har vi för den kommande SO valt bestämd form som lemmaform, men det betyder inte att obestämd form inte används. Låt mig åter nämna substantivet *geniknölarna*. I SO har vi som sagt tagit fasta på lemmaformen **geniknölarna** och den följs av frasen *gnugga geniknölarna*. Men i en sjundedel av beläggen i Språkbanken används substantivet i obestämd form pluralis, t.ex. i ”nu gnuggar gubbarna sina geniknölar i styrelserummet” (DN 1987). Ett pronomen har infogats i uttrycket och därigenom är den obestämda formen på substantivet oundviklig. Återigen måste vi välja mellan att återge prototypisk användning och vara helt sanningsenliga vad gäller faktiskt bruk och dessa val vållar ofta en hel del huvudbry.

9. Unika konstituentier – kan de definieras?

Avslutningsvis vill jag också säga något om arbetet med att definiera unika konstituentier. Det är uppenbart att många lexikala enheter av detta slag är svåra att definiera, eftersom de ofta har en mycket vag betydelse (Bendz 1965: 19; Corpas Pastor 1996: 116). Detta medför att många av dem inte definieras i NEO eller SO. Det gäller t.ex. *bång* (i *med buller och bång* ’under uppseendeväckande former’), *pickalurven* (i *vara på pickalurven* ’vara berusad’), *gordisk* (i *gordisk knut* ’olöslig uppgift’) och *svejs* (i hälsningsfrasen *hej svejs!*). I dessa fall är det endast fraserna som enheterna ingår i som får en betydelsebeskrivning. I några fall är betydelsen möjlig att härleda men inte särskilt relevant att ange i ordboken. Det gäller t.ex. svenskans *dövörat* (i *slå dövörat till*) som skulle kunna få definitionen ’det öra som har kraftig nedsatt hörsel’. I DDO har man arbetat efter samma principer och exempelvis följande unika konstituentier saknar en definition: *fåraklæder*, *pjåketarm* och *halvkvædet*.

Det finns dock unika konstituentier som har en mer urskiljbar betydelse och

som därför definieras i NEO/SO. Två exempel är *söcken* ('vardag') i frasen *helg och söcken* och *inomhusbruk* ('användning inomhus') i frasen *för inomhusbruk*. I NEO har unika konstituenten med kommentaren "i frasen" inte någon betydelsebeskrivning. Unika konstituenten som följs av formuleringen "i ett uttr." etc. definieras emellertid. I SO gör vi ingen sådan åtskillnad, dvs. förekomsten av definition ska inte styra kommentarens utseende.

10. Slutord

I den här artikeln presenterar jag hur unika konstituenten, dvs. fristående lexikala enheter som framför allt används i en viss fras, behandlas i *Nationalencyklopedins ordbok*. Vidare diskuterar jag hur vi inom projektet Svenska Akademiens samtidsordböcker vid Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, arbetar med den här typen av lexikala enheter i kommande *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien*. Som en jämförelse tar jag också upp hur liknande ord beskrivs i *Den Danske Ordbok*.

En slutsats är att det torde vara få lexikala enheter som kan betraktas som unika konstituenten i snäv bemärkelse, dvs. som bara uppträder i en enda konstruktion i modern svenska. Däremot finns det ett relativt stort antal lexem som är starkt konstruktionsbundna och det måste givetvis framgå när dessa behandlas i en ordbok. Förhoppningsvis ger artikeln en inblick i lexikala egenskaper hos den aktuella typen av ord. En mer uttömmande beskrivning av dessa lexikala egenskaper är också en förutsättning för att unika konstituenten ska bli mer stringent beskrivna i kommande ordböcker, såväl svenska som beträffande andra språk.

Litteratur

Ordböcker

DDO = *Den Danske Ordbog* 2003–2005: Del 1–6. København: Gyldendal.

NEO = *Nationalencyklopedins ordbok* 1995–9: Del 1–3. Höganäs: Bra Böcker.

Övrig litteratur

Bendz, Gerhard 1965: *Ordpar*. (Svenska Humanistiska Förbundet 74.) Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.

Brink, Lars 2006: Den fraseologiske terminologi. I: Lorentzen, Henrik & Lars Trap-Jensen (red.), *Nordiske Studier i Leksikografi 8. Rapport fra Konference om Leksikografi i Norden, Sønderborg 24.–28. maj 2005*. (Skrifter udgivet af Nordisk Forening for Leksikografi 9.) København, 39–51.

Burger, Harald 1998: *Phraseologie: eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. (Grundlagen der Germanistik 36.) Berlin: Erich Schmidt.

Corpas Pastor, Gloria 1996: *Manual de la fraseología española*. Madrid: Gredos.

- Dobrovol'skij, Dmitrij 1988: *Phraseologie als Objekt der Universalienlinguistik*. Leipzig: Verlag Enzyklopädie.
- Dobrovol'skij, Dmitrij & Elisabeth Piirainen 1994: Sprachliche Unikalia im Deutschen: Zum Phänomen phraseologisch gebundener Formative. I: *Folia Linguistica* XXVI-II/3–4, 449–473.
- Fillmore, Charles J., Paul Kay & Mary Catherine O'Connor 1988: Regularity and idiomatcity in grammatical constructions: the case of *let alone*. I: *Language* 64, 501–538.
- Fleischer, Wolfgang 1997: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache* (2. durchgesehene und ergänzte Auflage.) Tübingen: Niemeyer.
- Moon, Rosamund 1998: *Fixed Expressions and Idioms in English. A Corpus-Based Approach*. Oxford: Clarendon Press.
- Nenonen, Marja & Jussi Niemi 1999: Morphological Isolates in Idioms: Cranberries or Real Words? I: *Brain and Language* 68, 158–164.
- Ruiz Gurillo, Leonor 1998: *La fraseología del español coloquial*. Barcelona: Ariel.
- Sköldberg, Emma 2007: Birds of a feather and sheep's clothing: On unique constituents in Swedish. I: Nenonen, Marja & Sinikka Niemi (eds.), *Collocations and Idioms 1. Papers from the First Nordic Conference on Syntactic Freezes*. Joensuu, Finland, May 19–20, 2006. (Studies in Languages 41.) Joensuu: University of Joensuu, 297–305.
- Svensén, Bo 2004: *Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik*. (2 uppl. [1987]). Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999: *Svenska Akademiens grammatik* Del 1–4. Stockholm: Norstedts Ordbok.

Internet

- Google: <<http://www.google.se>>, hämtat 2007-08-21.
- Korpus 2000: <<http://korpus.dsl.dk/korpus2000/indgang.php>>, hämtat 2007-08-21.
- Presstext: <<http://www.presstext.se/>>, hämtat 2007-08-21.
- Språkbanken: <<http://spraakbanken.gu.se/>>, hämtat 2007-08-21.

Emma Sköldberg
 FD, f. 1968
 Institutionen för svenska språket
 Göteborgs universitet
 Box 200
 SE-405 30 Göteborg
 emma.skoeldberg@svenska.gu.se